Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

OGAHIY ASARLARIDAGI MA’RIFIY- FALSAFIY ISTILOHLAR TARIXIY-ETIMOLOGIK TAHLILI

Alimova Sabohat Saparbayevna
Urganch shahri 26-maktab o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22550503

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada XIX asr Xorazm adabiy va madaniy muhitining ko‘zga ko‘ringan vakili, shoir, tarixchi hamda tarjimon Muhammad Rizo Ogahiy asarlaridagi ma’rifiy va falsafiy istilohlar (terminlar) kompleks tadqiq etiladi. Tadqiqotda shoir poetik va tarixiy asarlarida qo‘llangan asosiy ma’rifiy-falsafiy tushunchalarning tarixiy-etimologik kelib chiqishi, semantik taraqqiyoti hamda ularning til qatlamlaridagi (turkiy, arabiy, forsiy) o‘rni lisoniy va manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Maqola mumtoz tilshunoslik, etimologiya va ma’rifatparvarlik adabiyoti tarixini o‘rganishda muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.
Kalit so‘zlar: Ogahiy, ma’rifiy-falsafiy istilohlar, etimologiya, tarixiy tilshunoslik, arabiy o‘zlashmalar, forsiy qatlam, turkiy leksika, semantik evolyutsiya, ma’rifat, aql, hikmat.

Аннотация. Данная научная статья всесторонне исследует просветительские и философские термины (термины) в произведениях Мухаммада Ризы Огахия, видного представителя литературно-культурной среды Хорезма XIX века, поэта, историка и переводчика. В исследовании анализируется историко-этимологическое происхождение, семантическое развитие основных просветительских и философских понятий, используемых в поэтических и исторических произведениях поэта, а также их место в языковых пластах (турецкий, арабский, персидский) с точки зрения лингвистики и источниковедения. Статья имеет важное научно-теоретическое значение для изучения классической лингвистики, этимологии и истории литературы эпохи Просвещения.
Ключевые слова: Огахий, просветительские и философские термины, этимология, историческая лингвистика, арабские заимствования, персидский пласт, тюркский лексикон, семантическая эволюция, Просвещение, интеллект, мудрость.

Abstract. This scientific article comprehensively studies the enlightening and philosophical terms (terms) in the works of Muhammad Riza Ogahiy, a prominent representative of the literary and cultural environment of Khorezm in the 19th century, a poet, historian and translator. The study analyzes the historical and etymological origin, semantic development of the main enlightening and philosophical concepts used in the poet's poetic and historical works, as well as their place in the language layers (Turkish, Arabic, Persian) from the point of view of linguistics and source studies. The article is of significant scientific and theoretical importance in the study of classical linguistics, etymology and the history of Enlightenment literature.
Keywords: Ogahiy, enlightening and philosophical terms, etymology, historical linguistics, Arabic borrowings, Persian layer, Turkic lexicon, semantic evolution, enlightenment, intelligence, wisdom.

Mintaqa madaniy va adabiy hayotida XIX asr – an’anaviy sharqona ma’rifatparvarlik va falsafiy qarashlarning yangicha ijtimoiy-siyosiy sharoitda qayta shakllanish davri sifatida ajralib turadi. Xiva xonligida davlat kotibi (munshiy), tarixchi va shoir sifatida faoliyat yuritgan Muhammad Rizo Ogahiy o‘z asarlarida davrning ma’naviy-axloqiy, falsafiy hamda ijtimoiy-siyosiy manzarasini mahorat bilan aks ettirgan.

Ogahiyning poetik merosi ("Ta'viz ul-oshiqin"), tarixiy asarlari ("Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix" va b.) hamda tarjimalari ("Guliston", "Qobusnoma" va b.) serqirra leksik qatlamga ega. Bu manbalarda qo'llangan ma'rifiy-falsafiy istilohlarni tarixiy-etimologik jihatdan tadqiq etish o'zbek tili leksikografiyasi va terminologiyasining shakllanish qonuniyatlarini aniqlashda dolzarb sanaladi. Chunki bu istilohlar nafaqat g'oyaviy-estetik vazifani bajargan, balki davr tili uchun ilmiy-falsafiy kategoryalarni ifodalovchi asosiy lisoniy vosita vazifasini o'tagan.

Ogahiy qo'llagan ma'rifiy-falsafiy istilohlar etimologik kelib chiqishiga ko'ra uchta binar va o'zaro aloqador qatlamdan tashkil topgan:

Arabiy istilohiy qatlam (Eng salmoqli qatlam): Sharq aristotelizmi (Faro biylik, Ibn Sino maktabi) va islom falsafasi an'analari ta'sirida tilga kirib kelgan fundamental terminlar.

Forsiy istilohiy qatlam: Asosan gumanitar-axloqiy va ma'rifiy tushunchalarni ifodalashda qo'llanilgan poetik va filosofik birliklar.

Sof turkiy istilohiy qatlam: Qadimiy turkiy tildan yetib kelgan hamda arabiy-forsiy istilohlar bilan uslubiy-semantik sinonimlik hosil qilgan birliklar.

Ogahiy asarlarida markaziy o'rin tutuvchi ma'rifiy-falsafiy tushunchalarni lisoniy va etimologik tahlil qilish ularning tub mohiyatini yoritishga xizmat qiladi:

Ogahiy leksikasida ushbu ikki tushuncha inson ma'naviy kamoloining bosh mezoni sifatida keladi.

"Ma'rifat" (معرفة): Arabcha $'-r-f$ ($ف-ر-ع$) o'zagidan olingan bo'lib, "bilmoq", "tanimoq", "anglab yetmoq" degan ma'nolarni bildiradi. Etimologik jihatdan bu so'z shunchaki nazariy bilimni emas, balki tajriba, idrok va ruhiy poklanish orqali erishiladigan chuqur, botiniy va amaliy bilimni anglatadi. Ogahiy asarlarida "ma'rifat" istilohi nodonlik va jaholatga qarama-qarshi qo'yiladi:

Ma'rifat ahlidin o'lgin, bo'lma nodonlardan biri...

"Ilm" (علم): Arabcha $'-l-m$ ($م-ل-ع$) root morfemasidan kelib chiqqan bo'lib, "belgi", "alomat", "bilish" ma'nolarini tasiydi. Etimologik jihatdan narsaning mohiyatini, uning belgisiga qarab aniq bilishni ifodalaydi. Ogahiyda "ilm" ko'proq obyektiv borliq va shariat qoidalarini o'rganish quroli sifatid keladi.

Insonning kognitiv va intellektual salohiyatini ifodalovchi ushbu istilohlar Ogahiy asarlarida nozik semantik chegaralarga ega:

"Aql" (عقل): Arab tilidagi $'-q-l$ ($ل-ق-ع$) o'zagidan bo'lib, asl etimologik ma'nosi "tuya tishovchi arqon", "jilov", "ushlab turuvchi" demakdir. Falsafiy semantikasida esa insonni hissiyot va nafsiy istaklardan tiqib turuvchi, uni xatolardan asrovchi ma'naviy kuchni anglatadi. Ogahiyda aql – insoniy vujudni boshqaruvchi odil hukmdor timsolida gavdalanadi.

"Donish" (dāniš - دانش): Forsiy o'zlashtirma bo'lib, dānistan (bilmoq) fe'lidan yasalgan. Etimologik ildizi hind-evropa tillari oilasidagi "dok-" (o'rganmoq, ko'rmoq) ildiziga borib taqaladi. Ogahiy she'riyatida "donish" ko'proq hayotiy tajriba va donolik xislati bilan bog'liq holda qo'llanadi.

"Uqish / Bilig": Qadimgi turkiy $uq-$ (anglamoq, tushunmoq) hamda $bil-$ (bilmoq) fe'llaridan yasalgan sof turkiy birliklar bo'lib, Ogahiy ulardan arabiy "ilm" va "fahm" so'zlariga poetik hamda emotsional alternativ sifatida unumli foydalangan.

"Hikmat" (حكمة): Arabcha $h-k-m$ ($م-ك-ح$) o'zagi "to'sish", "hukm qilish", "ustivorlik" ma'nolarini bildiradi. Etimologik jihatdan hikmat – narsa va hodisalarning sabab hamda oqibatlarini to'g'ri anglash va shunga muvofiq harakat qilishdir. Ogahiy asarlarida "hakiym" (donishmand) va "hikmat" istilohlari ilohiy intellekt va ma'rifiy dunyoqarashning sintezi sifatida namoyon bo'ladi.

Ogahiy klassik an'anaga sodiq qolgan holda, istilohlarning semantik ko'lamini kengaytirdi. Shoir asarlarida ba'zi istilohlar semantik siljish va funksional boyish jarayonini boshidan kechirgan:

Istiloh	Asli (Etimologik) ma’nosi	Ogahiy asarlaridagi ma’rifiy-falsafiy semantikasi
Adolat ($‘-d-l$)	Tenglik, to‘g‘rilik, tarozini teng tutish	Siyosiy-falsafiy kategoriya: Jamiyat va davlat barqarorligining ma’rifiy ustuni
Nafs ($n-f-s$)	Nafas, nafas oluvchi jon, zot	Falsafiy-axloqiy kategoriya: Insonning quyi, tuban va jaholatga yetaklovchi intilishlari
Pirim / Murshid	Yoshi ulug‘, yo‘l ko‘rsatuvchi	Ma’rifiy-irfoniy kategoriya: Jaholat zulmatidan ma’rifat nuriga yetaklovchi ustad/donishmand

Ogahiy tarixchi va tarjimon sifatida tarixiy asarlarida siyosiy va ma’rifiy falsafaning "edillik", "insonparvarlik", "ilmparvarlik" kabi tushunchalarini ifodalashda qat’iy va aniq terminologik tizimni qo‘llagan.

Muhammad Rizo Ogahiy asarlaridagi ma’rifiy-falsafiy istilohlarning tarixiy-etimologik tahlili quyidagi muhim ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Ko‘p qatlamlilik va sintez: Ogahiy asarlari dili – turkiy, arabiy va forsiy ilmiy-falsafiy an’analarning sintezidan tashkil topgan. Arabiy o‘zlashmalar nazariy va konseptual freymlarni tashkil etsa, forsiy va turkiy qatlam ularga emotsional, badiiy hamda axloqiy mazmun bag‘ishlagan.

Etimologik chuqurlik: Shoir qo‘llagan "ma’rifat", "aql", "hikmat", "ilm" kabi istilohlar o‘zining daslabki etimologik ildizlaridagi tub ma’no (masalan, aqlning "tiyib turish", ma’rifatning "anglash" ma’nosi) bilan hamohang ravishda ma’rifatparvarlik g‘oyalariga xizmat qildirilingan.

Terminologik meros: Ogahiy tomonidan qo‘llanilgan ma’rifiy-falsafiy leksik tizim o‘zbek milliy adabiy tili va falsafiy terminologiyasining shakllanishida muhim ko‘prik vazifasini o‘tagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ogahiy. Asarlar (6 jildlik). – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1975–1980.
2. Rahmatullayev, SH. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (I-III jildlar). – Toshkent: Universitet, 2000–2009.
3. Hojiyev, A. O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot masalalari. – Toshkent: Fan, 1989.
4. Nigmatov, H. O‘zbek tili tarixiy grammatikasi va leksikologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
5. Doerfer, G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975.